HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

INTEGRATION OF LINGUISTIC LEVELS, HIERARCHY AND THE PRINCIPLE OF INTEGRITY IN PHILOLOGICAL ANALYSIS

Qurbonov Jahongir
Student of Karshi State University

Yo'ldoshev Dilmurod
Senior Lecturer, Department of Uzbek Language and Literature, Karshi State University

kumushshamshir0404@gmail.com

ORCID 0009-0008-4706-96341

UDK 398.221(512.133):7.071.2

FILOLOGIK TAHLILDA LISONIY SATHLAR INTEGRATSIYASI, IYERARXIYASI VA YAXLITLIK PRINSIPI

Qurbonov Jahongir
Qarshi davlat universiteti talabasi

Yo'ldoshev Dilmurod
Qarshi davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi
kumushshamshir0404@gmail.com

ORCID 0009-0008-4706-9634[1]

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnni filologik tadqiq etishning asosiy metodologik tamoyili — lisoniy sathlar integratsiyasi, iyerarxiyasi va yaxlitlik prinsipi atroflicha tahlil qilinadi. Fonetik-fonostilistik, leksik-semantik, frazeologik, morfologik, sintaktik, lingvostilistik va lingvopoetik sathlar hamda ularning pragmatik-kognitiv qatlami bilan o'zaro aloqadorligi o'zbek adabiyoti namunalari asosida ko'rib chiqiladi. Maqolada matnning yaxlitligi (kogerentlik) va strukturaviy bog'liqligi (kogeziya) o'rtasidagi uyg'unlikning asar badiiy qiymatini belgilashdagi roli yoritiladi.

Kalit so'z'lar: sathlararo integratsiya, fonostilistika, lingvopoetika, kogeziya, kogerentlik, kontekstual ma'no, sintaktik figura, individual uslub, konsept, pragmatika.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the main methodological principle of the philological study of a literary text - the integration, hierarchy and integrity of linguistic levels. The phonetic-phonostylistic, lexical-semantic, phraseological, morphological, syntactic, linguostylistic and linguopoetic levels and their interrelation with the pragmatic-cognitive layer are considered on the basis of examples of Uzbek literature. The article highlights the role of the harmony between the integrity (coherence) and structural connection (cohesion) of the text in determining the artistic value of the work.

Keywords: interlevel integration, phonostylistics, linguopoetics, cohesion, coherence, contextual meaning, syntactic figure, individual style, concept, pragmatics.

KIRISH

Badiiy matnni filologik tadqiq etishda uning lisoniy sathlarini o'zaro uzviy aloqadorlikda va yaxlit tizim sifatida o'rganish zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb metodologik tamoyillaridan biri hisoblanadi. Matn shunchaki alohida birliklar yig'indisi emas, balki tilning barcha sathlari —

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

fonetikadan tortib pragmatikagacha bo'g'lan qatlamlarning o'zaro estetik sintezidan hosil bo'gan murakkab voqelikdir.

Sathlararo tahlilning nazariy asoslari shuni taqozo etadiki, badiiy asarning har bir unsuri o'zidan yuqori yoki quyi turuvchi sath birliklari bilan mazmuniy-vazifaviy ip orqali bog'langan bo'lib, matn yaxlitligi aynan mana shu sathlararo integratsiya natijasida yuzaga keladi. Binobarin, filologik tahlilda yaxlitlik prinsipi markaziy o'rin tutadi, bu esa tadqiqotchidan asarni qismlarga bo'lib o'rganish bilan birga, ushbu qismlarning umumiy badiiy g'oya va estetik maqsad yo'li'da qanday birlashganligini ochib berishni talab qiladi.

Lisoniy sathlar integratsiyasi deganda, har bir sathning o'z tahlil usullari umumiy metodologik zamin — matnning mazmuniy butunligi (kogerentlik) atrofida birlashishi tushuniladi; bu jarayonda lingvopoetik tahlil lisoniy sathlar o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'ta ydi. Mazkur maqolada ushbu tamoyil o'zbek adabiyotining yorqin namunalari — Abdulla Qodiriy, Cho'pon, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov kabi ijodkorlar asarlari misolida ko'rib chiqiladi.

TADQIQOTNING ASOSIY MAZMUNI

1. Sathlararo integratsiya va yaxlitlik printsipi

Badiiy matn tahlilida sathlar iyerarxiyasi dinamik xarakterga ega bo'lib, unda bir sathda namoyon bo'l'gan ma'no boshqa bir sathda yanada chuqurlashadi yoki yangi badiiy sifat kasb etadi. Masalan, muayyan tovushlarning takrori (fonetik sath) nafaqat musiqiylikni ta'minlaydi, balki leksik ma'noning emotsional yukini oshirishga va sintaktik qurilmalarning ekspressivligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, badiiy matnni sathma-sath o'r'ganishda vertikal va gorizontal aloqalar tahlili muhim o'rin tutadi: gorizontal aloqa chiziqli bog'lanishni (kogeziya) ifodalasa, vertikal aloqa so'z'ning ichki qatlamlaridagi simvolik va konseptual ma'nolarni ochishga yo'naltiriladi. Muallifning individual uslubi barcha sathlarni birlashtiruvchi "estetik o'q" bo'lib xizmat qiladi.

L.V.Shcherba ta'bir'icha, "Badiiy matnni lingvistik tahlil qilish — bu undagi har bir lisoniy vositaning, har bir grammatik shaklning asar g'oyasini ifodalashdagi estetik yukini aniqlash va ularning o'zaro aloqadorlik zanjirini ochish demakdir". Ushbu yondashuv matnni yaxlit organizm sifatida ko'rishga va undagi har bir sathning funksional muvofiqligini tushunishga yordam beradi.

2. Fonetik-fonostilistik sath

Badiiy matnning eng quyi, ammo estetik jihatdan o'ta ta'sirchan sathi bo'l'mish fonetik-fonostilistik qatlam asarning musiqiyligini, hissiy jozibasini va ohangdorligini ta'minlovchi birlamchi poydevor hisoblanadi. Fonostilistik tahlil jarayonida tovushlarning badiiy maqsad yo'li'da'gi maxsus tashkillanishi — alliteratsiya va assonans hodisalari markaziy o'rin tutadi.

Undosh tovushlarning maqsadli takrori sanalgan alliteratsiya matnda shiddat, hayajon yoki tabiat hodisalarining akustik manzarasini yaratishga xizmat qilsa, assonans asarning lirik jozibasini, ohangining mayinligi va emotsional chuqurligini ta'minlaydi. Badiiy matnda tovushlar shunchaki fonologik birlik emas, balki "estetik yuk" tashuvchi vositadir (fonosemantika).

Milliy prozada, xususan, Oybekning asarlarida tasviriy xarakterdagi tovush takrorlari orqali personajlar holatining psixologik chizgilarini berish mahorati yuqori darajada namoyon bo'l'adi. V.M.Jirmunskiy ta'biricha, "Badiiy nutqning fonetik qurilishi shunchaki tovushlar o'yini emas, balki asarning g'oyaviy-estetik mazmuni bilan uzviy bog'l'angan, matnning emotsional quvvatini tashuvchi maxsus lisoniy tashkilotdir".

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

3. Leksik-semantik va frazeologik sath

Badiiy matnning leksik-semantik sathi asarning g'oyaviy-mavzuviy yo'nalishini moddiylashtiruvchi, obrazlar tizimini shakllantiruvchi va muallifning individual uslubini eng yorqin namoyon etuvchi asosiy qatlam hisoblanadi. Badiiy lug'at shunchaki lug'aviy birliklar yig'indisi emas, balki tilning barcha tasviriy imkoniyatlari safarbar etilgan murakkab semantik maydon bo'lib, unda har bir so'z o'z'ining birlamchi nominativ ma'nosidan tashqari yangi, estetik jihatdan yuklangan kontekstual ma'nolar kasb etadi.

V.V.Vinogradov ta'biricha, "...badiiy so'z o'z'ining lug'aviy chegaralaridan chiqib, estetik kategoriya darajasiga ko'ta'riladi va matnning umumiy semantik yaxlitligini ta'minlovchi kalit so'z'larga aylanadi". Sinonimiya, antonimiya va polisemiya kabi hodisalar badiiy matnning axborot sig'imini oshirib, uning ko'pchatlamliligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Frazeologik birliklar matnda milliy mentalitetni, xalqning olamni obrazli ko'r'ish tarzini ixcham shaklda ifoda etadi. Abdulla Qodiriyning "O'tkandagi kunlar" romanida frazeologik birliklar personajlar nutqining o'z'iga xosligini ta'minlash bilan birga, davr ruhini va sharqona iltifotni ko'rsatishda asosiy rol o'ynaydi.

4. Morfologik va sintaktik sath

Badiiy matnning morfologik sathi grammatik shakl badiiy matn muhitida o'z'ining an'anaviy lisoniy vazifasidan tashqari, obrazli ma'no tashish va hissiy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'l'adi. Fe'l'larning ko'plab qo'l'lanilishi voqealar rivojining shiddatliligini ko'rsatsa, sifat va otlarning ko'p'ligi asarning tasviriy-tavsifiy xarakterini namoyon etadi.

Sintaktik sath matnning umumiy kompozitsion qurilishini, fikrning mantiqiy-hissiy rivojini shakllantiradi. Inversiya, sintaktik parallelizm, ritorik so'roqlar va undov gaplar badiiy nutq ekspressivligini oshirishning kuchli vositasi bo'lib xizmat qiladi. I.R.Galperin ta'biricha, "Sintaktik sath matnning nafaqat tashqi bog'l'iqligini, balki uning emotsional-falsafiy yo'nalishini ham belgilaydi, chunki gaplarning o'z'aro joylashuvi va qurilishi muallifning muloqot strategiyasini amalga oshiruvchi asosiy mexanizmdir".

Cho'l'ponning "Kecha va kunduz" romanida ritorik so'roqlar va undov gaplarning faolligi matnning lirik-dramatik pafosini kuchaytiradi. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ellipsis va uzuq gaplar qahramonlar nutqining tabiiyligini ta'minlash bilan birga, ularning ruhiy iztiroblarini so'z'dan ko'ra sukunat orqali ta'sirliroq yetkazadi.

5. Lingvostilistik va lingvopoetik sath

Badiiy matnning lingvostilistik tahlili asarning estetik tabiatini, muallifning individual dunyoqarashini va lisoniy mahoratini ochib beruvchi eng oliy bosqichdir. Individual muallif uslubi aynan tilning umumxalq boyligidan o'z'iga xos tarzda saralab olingan va yangi ma'no qatlamlari bilan boyitilgan vositalar tizimida namoyon bo'l'adi.

Metafora, metonimiya, tashbih va jonlantirish kabi trop turlari matn doirasida shunchaki bezak emas, balki asarning g'oyaviy-estetik yaxlitligini ta'minlovchi konstruktiv elementlar vazifasini o'ta ydi. Abdulla Qahhor hikoyalarida muallifning individual uslubida "so'z'ning qisqaligi, ma'noning kengligi" tamoyili har bir detalni lingvostilistik jihatdan muhim qiladi.

Lingvopoetik sathda Alisher Navoiy asarlarida qo'l'l'angan tazod, iyhom, tashxis va talmeh kabi badiiy san'atlar shunchaki shakliy unsurlar emas, balki shoirning kognitiv dunyoqarashini matn matosiga singdiruvchi asosiy vositalardir. M.Yo'l'do'shev ta'biricha: "Badiiy san'atlar — bu tilning

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

oddiy muloqot vazifasidan san’at hodisasi darajasiga ko’ta’rilishidagi eng muhim lisoniy mexanizmlardir".

6. Pragmatik va kognitiv sath

Badiiy matn tahlilining eng zamonaviy va murakkab bosqichi — pragmatik va kognitiv sath tadqiqi matnni shunchaki lisoniy struktura emas, balki inson tafakkuri, muallifning dunyoqarash modeli va kitobxonning idrok etish jarayonlari kesishgan intellektual maydon sifatida o’r’ganadi. Kognitiv tahlil markazida konsept tushunchasi turadi: bu til, madaniyat va inson ongini birlashtiruvchi mental birlik bo’lib, badiiy matnda "Vatan", "Muhabbat", "Adolat", "Taqdir" kabi yirik tushunchalar atrofida leksik-semantik maydon hosil qiladi.

Cho’l’ponning "Kecha va kunduz" romanida "Erk" konsepti nafaqat so’z, balki butun asar matosiga singib ketgan kognitiv-estetik markazdir. Sh.Safarov ta’biricha, "Badiiy matn — bu muallif va kitobxon o’rtasidagi kognitiv muloqotdir; undagi pragmatik maqsad o’quvchining olam haqidagi tasavvurlarini o’z’a’gartirish va yangi estetik konseptlarni shakllantirishga yo’naltirilgan bo’l’adi".

Presuppozitsiya hodisasi ham pragmatik tahlilning muhim bo’l’agi sifatida muallifning kitobxon bilan "yashirin kelishuvi"ni o’r’gana di. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O’tkandagi kunlar" asaridagi sharqona lutf va kinoyali nutqlar o’quvchidan o’sha davrning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini presuppozitsiya sifatida bilishni talab qiladi.

XULOSA

Ushbu maqolada ko’rib chiqilgan barcha sathlar — fonetik-fonostilistik, leksik-semantik, frazeologik, morfologik, sintaktik, lingvostilistik, lingvopoetik va pragmatik-kognitiv — bir-birini taqozo etuvchi va o’zaro chambarchas bog’l’iq bo’g’inlarni tashkil qiladi. Badiiy matn tahlilida yaxlitlik printsipi buzilsa va sathlar bir-biridan ajratilgan holda o’r’ganilsa, matnning haqiqiy badiiy qiymati va muallif niyati mavhum bo’lib qolishi mumkin.

Sathlararo integratsiya tahlili zamonaviy matn tilshunosligining fundamenti sifatida qabul qilinadi, zero u lisoniy shakl va badiiy mazmun o’rtasidagi dialektik aloqani to’l’aqonli yoritish imkonini beradi. O’zbek adabiyotining — Abdulla Qodiriy, Cho’l’pon, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi buyuk ijodkorlarning — asarlari tahlili bu metodologiyaning samaradorligini isbotlaydi.

M.Yo’l’do’shevning ta’birida: "Badiiy matn tahlilida lingvopoetika til birliklarining estetik funksiyalarini yuzaga chiqaruvchi eng nozik asbobdir; undagi badiiy san’atlar esa asarning qalbini va ruhini tashkil etadi". Shundan kelib chiqib, lisoniy sathlar integratsiyasi printsipi badiiy matnni nafaqat lisoniy obyekt, balki kognitiv va madaniy fenomen sifatida o’r’ganishga zamin yaratuvchi eng samarali metodologik yondashuv ekanligini ta’kidlash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Galperin I.R. Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. – Moskva: KomKniga, 2006. – 144 s.
2. Jirmunskiy V.M. Teoriya stikha. – Leningrad: Sovetskiy pisatel', 1975. – 664 s.
3. Lotman Yu.M. Struktura xudojestvennogo teksta. – Moskva: Iskusstvo, 1970. – 384 s.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo’l’la’ri’da... – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 160 b.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O’z’bekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 320 b.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

7. Turniyozov N. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Noshir, 2017. – 128 b.
8. Vinogradov V.V. O yazyke xudojestvennoy literatury. – Moskva: Goslitizdat, 1959. – 654 s.
9. Yo'l'do'shev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 216 b.
10. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. – Leningrad: Nauka, 1974. – 428 s.
11. Arutyunova N.D. Faktor adresata // Izvestiya AN SSSR. Seriya literatury i yazyka. – Moskva, 1981. – T. 40. – № 4. – S. 356-367.
12. Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. – Moskva: Nauka, 1987. – 264 s.